

Seljuk beg we hazarlar. Kim kime năme etdi?

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Seljuk beg we hazarlar. Kim kime năme etdi? SELÇUK BEY VE HAZARLAR: KİM KİME NE YAPTI?

Oğuzların erken tarihi hakkında bildiğimiz tek şey, onları Türkişlere, dolayısıyla Batı Göktürk sahasındaki On Oklara bağlamakla işe başlamamız gerektiğidir. 2. Göktürk devletinin savaşkan önderleri Bilge ve Kültigin'in tazyikleri sonucu Türkişler bugünkü Güney Kazakistan vilayetlerine tekabül eden yurtlarından batıya doğru kaymışlar, Aral boylarında oturan geleceğin Peçenekleri olan Kengerasların yanına gitmişlerdir.[1] Burada bu iki topluluk etraftan çok büyük bir etnik veya askeri hareketlenmeye maruz kalmaksızın iki asra yakın komşuluk yapıyor. İyi geçindiklerini söyleyemeyiz; hayli kanın aktığı kavgalarını Şecere-i Terâkime'de okumaktayız.[2] Yine de bu nispi etnik sükûnet dönemi onları gelecekteki önemli tarihi rollerine hazırlıyor. Bugünlerde kaynaklardaki isimleri de değişiyor. Böylece 5 boylu Türkişlerden 20 küsur boylu Oğuzlar ve üç boylu Kengerlerden sekiz boylu Peçenekler ortaya çıkıyor. Anlaşılan Peçeneklerden iyice canı sıkılan Oğuz tarafı, aynı duyguları paylaşan Hazarların da kışkırtması ve omuz vermesiyle[3] ve ganimete hayır demeyen Karluk ve Kimeklerden gelen kömekçilerin de katılmasıyla,[4] 890 civarında külli bir harekât başlatıyor ve ana kitlelerini İdil'in batısına sürüyor. Kalanlarını da kendilerine tabi kılıyorlar.[5] Bu arada Hazarlar ile komşu hale geliyorlar. Bu zayıf ve fakir Peçeneklere İbn Fazlan 921 senesindeki şimal seyahatinde tesadüf etmiştir.[6] Asırlar sonrasının geleneklerinde ise Peçenekleri Oğuz taifesi içinde görüyoruz. Bu durum bize Oğuzluğun nasıl ortaya çıkıp büyüdüğünü gösteriyor.

Bu zamana kadar Hazarlarla Oğuzların, daha doğrusu Hazarlarla herhangi bir doğulu topluluğun ilişkisi konusunda şimdilik bir şey bilmiyoruz. Hazar devleti aynen Osmanlı gibi yüzünü batıya çevirmiş bir oluşumdu ve eğer 95 yıl boyunca Müslümanlarla savaşmamış olsalardı, onları muhtemelen Baltık kıyılarının hâkimi olarak görecektik ve Tuna boylarındaki Bulgar ve Avar devletlerini sıkıştırıyor olacaktı. 8. yy'ın ikinci yarısında Hazar-Arap savaşları artık durmuştu ama Hazarlar içte rahat değillerdi. Belki zalimliği yanında Musevîliği reddinden dolayı da torunlarının adını anmak istemediği bir kağan 40 yıl kadar hüküm sürdü ve ancak yüzyılın sonuna doğru isyanla indirildi.[7] Bundan sonra Hazar'ın Musevîlik dönemi başlar ve milli güvenlik telakkisinde kökten değişiklikler olur. Savunma veya tecziye amacı dışında askerlik önemini kaybeder ve zamanla da bu işi ücretle yapan yabancılara, daha doğrusu Harezmlî Müslümanlara bırakılır.[8] Ancak bu durum Hazar'ın zamanla zayıfladığı anlamına gelmez. Aksine, son ana kadar geniş alanlara hükmeden ve sayısız halkı yükündürmüş bir yapı olarak kalacaktır.

Burada bizi ilgilendiren tarih Oğuz-Hazar komşuluğunun başlangıcı olan 890 civarındır. İlk otuz yıl içinde olanları sadece tahmin edebiliyoruz. Peçeneklere karşı kurulan ittifakın hemencecik bozulduğunu düşünmek için bir sebep bilmiyoruz. En azından ilk yıllar iyi ve sakin geçmiş olmalı. Ama bozkırda süreğen bir barışın örneği de bulunmuyor. Oğuzlar belki artan Kimek-Kıpçak baskısı karşısında yeni yurt arama hamlelerinin bir denemesi olarak, belki de güçlerine çok fazla güvenerek Hazar hudutlarını sınamaya başlamış olmalı ama işin ucunda yine bir Bizans hilesi vardır. Kağan Bünyamin zamanında, 920 yılında veya hemen önce Aslar, Peçenekler, Oğuzlar hep birlikte Hazar'a saldırırlar. Sadece Alan hükümdarı Hazar'ın yanındadır ve bu düşmanları yenen de odur.[9] Oğuzların Hazar'dan aldığı sert cevap içlerine büyük korku düşürmüştür. Komşuluktan 30 yıl geçtikten sonra Oğuzların arasından geçen İbn Fazlan, onların Hazar endişesini nakleder.[10]

Ancak Kağan Harun idaresindeki Hazarlar 12 yıl sonra yanıbaşlarındaki Kafkaslı komşuları ve müttefikleri Alanlarla, yine Bizans kışkırtması yüzünden savaşa tutuştuklarında aynı başarıyı gösteremezler. Bu kez Oğuzlar yardıma çağrılır. Bir Hazar kaynağı buna sebep olarak Oğuz hükümdarının güçlü olmasını gösterir. İntikam duygularıyla hareket eden Oğuzlar Alanları kolayca yener ama Hazar kağanı işi ileri götürmeyip hemencecik Alan kralını kurtarır ve bağışlar. Üstelik dünür olurlar.[11] Alanlar bundan kısa bir süre sonra yazan K. Porphyrogenitus tarafından Hazar'a zarar verebilecek güçler arasında gösterilir.[12] Eğer 932 barışında Hazarlar Alanları sıkı şekilde bağlamış olsalardı, herhalde DAI'de bu ifadelere rastlamayacaktık. Fırsatı olan, kralı tutsak eden kağan neden bunu yapmadı? Cevabı izlediği denge siyasetinde aramalıyız. Kağan Oğuzlara güvenmiyordu; onları tartacak gücü de yoktu. Gerektiğinde başvuracak bir melce olarak Alanları dirlikte bırakmayı uygun bulmuştu.

944'ü izleyen yıllarda, belki gerçekten de Zuckerman'ın iddia ettiği gibi 949 yılında yazılan isimsiz Kenize Mektubu Oğuzları Hazar'ın daimi düşmanları, daha doğrusu saldırganlar arasında tanımlar.[13] Burada beş halkın ismi geçer ama içlerinde Ruslar ve Peçenekler yoktur. Eşzamanlı yazan Porphyrogenitus'u yalanlarcasına Alanlar kesinlikle yoktur. Buna karşılık arada 200 yıldır neredeyse çatışma bile olmamasına rağmen, Derbent'in şahsında Müslümanlar kalıcı düşmanlardan gösterilir. Bu nokta ilginçtir, zira yaklaşımın anlık hadiselerle değil, uzun vadeli düşüncelerle şekillendiğini görüyoruz. Bu uzun vadeli düşünceler, daha doğrusu tecrübeler Hazar nazarında Oğuzları düşmandan başka bir şey yapmıyordu. 250 yıllık komşu Peçeneklerin değil de, 50 yıllık komşu Oğuzların daimi düşman görülmesinin haklı sebepleri olmalıdır.

940'lardaki Oğuz-Hazar savaşlarından Kenize Mektubu ve DAI'den[14] başka Mes'ûdî de bahseder. Hem de güzel ayrıntılarla: "Burada (İdil ve Don'un yaklaştığı yer) Hazar

melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Azak denizine döküldüğü kara tarafından gelenleri defederler. Çünkü göçebe Oğuzlar bu kara parçasına gelerek burada kışlarlar. Hazar nehrini Azak körfezine bağlayan bu nehir bazen donar. İşte o zaman Oğuzlar atlarıyla karşıya geçerler. Büyük bir nehirdir; çok katılaştığı için Oğuz atlarının ayakları altında çökmez ve onlar da Hazar topraklarına geçerler. Bazen melikin burada onları defetmekle görevli askerleri bu işi yapmaktan aciz kalırlarsa, bizzat melik onlara karşı harekete geçerek buz üzerinden yürüyüp geçmelerini engeller ve ülke sınırlarından uzaklaştırır. Yazları ise Türklerin bu nehri geçmeleri mümkün değildir.”[15] Ayrıca İshak bin Hüseyin Kitâb Âkâm’el-Mercân adlı eserinde Hazarların Türklerle (Oğuzlar) savaş halini kaydeder.[16]

En geç 950’lerin sonunda (belki daha önce) yazılmış olması gereken Kağan Yusuf’un Endülüs’e gönderdiği mektupta da sanki Mes’ûdî ile aynı şeyden bahsedilmektedir: “Ben (kendim) nehre doğru olan girişte yaşıyorum ve gemilerde gezen Rusların onlara ulaşmasına izin vermiyorum. Daha doğrusu onların ülkesine girmek için kara yoluyla gelen onların düşmanlarını da bırakmıyorum. Ben onlarla şiddetli savaşlar yapıyorum” (Kısa nüsha). “Ben nehrin ağzını koruyor ve gemilerle gelen, İsmail oğullarına gelmek için deniz yolunu kullanan Rusları ve (daha da kesin olarak) kara üzerinden “Kapılar” a gelmeye çalışan (onların) hiçbir düşmanını bırakmıyorum. Onlarla savaşıyorum.” (Uzun nüsha).[17]

Elimizdeki beş kaynak da süregelen savaşlardan bahsediyor. Bu savaşlar nihayet Hazar’ın yıkılışına kadar sürüyor. Daha önceki bir çalışmamızda Hazar’ın Rus-Oğuz ortak harekâtıyla yıkıldığını, İdil ağzındaki başkent ile sahildeki kentlerin de Ruslar değil, Oğuzlarca tahrip edildiğini yazmıştık.[18] Böylece ilişkinin başından sonuna kadar vekâyii kabaca tespit edebiliyoruz: 890’larda ittifak ve beraberinde gelen sınırdaşlık ve 930’da tekrar bir ittifak. 920 ve öncesinde

savaş ve 940'lerden itibaren neredeyse kesintisiz savaş hali. Bu bize aynı zamanda Oğuzları bir dönem Hazar bağılısı oldukları şeklindeki çağdaş efsanenin geçersizliğini göstermektedir.[19] Bu bağlantıyı Hazar'da verilen askeri hizmet olarak görmek meseleyi çözmektedir.

Oğuz tarafına geçtiğimizde, bu savaş haliyle ilgili olarak ikinci adamların, başkomutanların, yani subaşlarının izini sürmemiz gerekiyor. Zira Selçuk Bey ve babası da ikinci adamdırlar. İbn Fazlan'dan öğrendiğimize göre 920'lerde bu makamda Etrek adında biri bulunuyor.[20] Bu kimse Hazar'la savaş lehtarı hizipten biridir ve bizimle ilgili gözüküyor. Elimizdeki delilleri telif etmeliyiz. Birincisi, Selçuk Bey'in babası Dukak'la ilgili rivayetler, bir Müslüman memleketine veya o civardaki Türkler üzerine yapılacak sefere itiraz ettiği için yabguyla arasının bozulduğunu bildirir.[21] İslam döneminde yazılan kaynaklar tabii ki masumane bir tahrifatla Dukak'ı İslam hamisi haline getirecektir. Bu en az Oğuz Han'ın Müslüman olması kadar tabiidir. Muhalefet edilen şey bir Türk ülkesine saldırıdır. 10. yy ortasında Hazar ile süregelen savaş halini düşünürsek, Oğuz önderlerinin gündemindeki konu ağılebi ihtimalle Hazar savaşları olarak gözüküyor.

İkinci delil ise Selçuk Bey'in çocuklarının isimleri: Yunus, Mikail, İsrail, Yusuf ve Musa. Onun Musevîlik meyline dair en ufak bir şey bilmiyoruz. Kaynaklar bunu söylemiyor. Vakıa bu isimleri kullanmak Musevî olmayı da gerektirmez. Bunlar herhangi bir Müslüman ailede rahatlıkla bulunabilir. Ama İslam'ın daha ilk kuşağındaki bu süzme İsrailiyyat da bir açıklama gerektiriyor. Müslüman olmakla birlikte, birilerine remizli haber göndermeyi amaçlayan bir yaklaşım seziliyor. Aral boylarındaki bir göçebe önderinin bu yaklaşımı herhalde sadece ve sadece Hazar'la ilgili olabilir. Selçuk Bey, babası gibi Oğuz içindeki Hazar lehtarı hizbe mensuptu ve başlarına gelen şeyler de sırf bu yüzdendi.

Dukak'ın Hazar meyli nereden geliyordu? Bunun için yakın tanışıklığa ve mükâlemeye ihtiyaç olmalı. Bu ortam ise

932'deki Alan savaşlarında mevcuttu. Hazar'ın yardımına bizzat yabgu gitmiş olmazdı herhalde, ama en üst düzeyde bir komuta kademesi olmalıydı. Dukak'ı ta öbür taraftaki Alanlara saldıran ve dolayısıyla Hazar ülkesinin içlerinde, belki başkentinde yeterince bulunmuş olan subaşı olarak görebiliriz. Son zamanlarda gittikçe daha fazla diplomasiye dayanan Hazar sarayının onu elde etmek için bu vakti değerlendirdiğini de hesaba katmalıyız. Bu başarılı komutan Alan seferinden sonra da görevinde kaldı ama belki 941 yılından itibaren, Rus saldırılarına maruz bulunan Hazar mülkü bir kısım Oğuz erkânının hayal sahnesinde ganimet biçiminde belirmeye başladığında, 20 yıl öncesindeki yenilginin öcünü alma fırsatı da hazır dururken, Oğuz ordasında şiddetli tartışmalar başladı. Dukak Bey fırsattan istifade Hazarlara saldırılmasına karşı çıkıyordu; Yabgu ve ganimete susamış beyler ise bu fırsatı kaçırmayıp zengin Hazar'ın ele geçirilmesini istiyorlardı. Savaşkan hizip Hazar'ın artık zayıfladığını da hesaba katmış olmalıdır.

Kenize Mektubu 920'deki savaşta Oğuzları ve diğerlerini Bizans'ın kışkırttığını açıkça söylüyor.[22] 941'deki Rus saldırısını ayrıntıyla anlatırken Oğuzların hiç adı geçmiyor ama Bizans'ın bu esnada da aynı şeyi yapmadığını nereden bileceğiz? Çünkü belirttiğimiz gibi, imparator 7. Konstantinos Porphyrogenitus bunu bir devlet siyaseti olarak belirlemiş ve yazmış. Belki Oğuzların hücumda Ruslara göre geç kalmaları, ki bunu büyük ölçüde Dukak'ın engellemesine atfetmeliyiz, Hazar nezdinde iki cepheli ve eşgüdümlü bir saldırı görüntüsü vermemiştir. Ama Oğuzların bir iki yıldan fazla beklediklerini düşünmek de zor; öbür türlü akınları Mesûdî'nin Mürûc'unda itiyattan bir hareket olarak yer almazdı. Dukak Bey aradan çekildikten sonra başlatılabilen Hazar'a saldırıların başarılı olmadığını Mes'ûdî'den okuyoruz. Bunlar taciz nitelikli harekâtlar olarak kalmıştır; büyük çabaları ise bizzat Hazar kağanı veya beyinin (subaşı dengi) yönettiği savaşlarda akamete uğramıştır.

Savaş isteyenlerin dileği gerçekleşmiştir ama Dukak Bey'in kahramanlıklarının ardından yeni subaşının beceriksiz çıkması kamuoyunu tekrar etkilemişe benziyor. Fikirler olmasa da gözler Dukak Bey'i aramaya başlar. Dukak Bey savaşların sürdüğü günlerde, muhtemelen 940'ların ortasında ölmüştür. O öldüğünde yeni gençliğini yaşayan, muhtemelen 925 civarında doğan Selçuk da aynen babası gibi yiğit ve de otoriter olduğunu göstermiştir. 950'ler ilerlerken ona subaşılık teklif edilmiş olmalı.

940'ların aksine kaynaklar 950'lerde savaş haline dair bir şey söylemiyor. Yukarıda geçtiği gibi sadece Kağan Yusuf mektubunda kuzeyden gelenleri engelleyerek İslam dünyasını koruduğunu söylüyor. Aslında Rusların İdil'den Hazar'a inmelerini engelleme iddiası gibi bu da geçmişe müteallik olabilir. Ruslar 943-944'teki denemelerinde Hazar denizinde çok büyük bir felakete uğramışlardı ve zaten belli bir süre tekrar gelmeleri beklenemezdi. Bu Rus saldırı da Hazarlarca engellenmemiş, bilakis yardım görmüştü. 950'lerin ortaları veya sonlarında yazan Hazar kağanı belli bir süreliğine tehdit teşkil etmeyen Rusları öne çıkartırken, Oğuzları hiç anmıyor. Buna karşılık güya İslam dünyasını ne büyük bir tehlikeden koruduğunu göstermek için daha büyük bir 'Kuzeyliler' güruhunu teşkil ediyor. 950'lerin Hazar sarayı açısından nispi bir rahatlıkta geçtiğini söyleyebiliriz. Kağanın mektubundaki rahatlık ve gurur kibir havası da bunu ele veriyor. Dolayısıyla Oğuz cenahında işler iyi gidiyor olmalıydı. Bunu ise yeni subaşı Selçuk Bey'in aynen babası gibi Hazar saldırılarına son vermesi ile açıklayabiliriz. Onun Hazar dostluğu çok daha ileriydi ve çocuklarının adını İsrail büyüklerinden seçerek bunu dile getiriyordu.

Fakat Oğuz akıncılarının istediği şey Hazar ile barışacak bir siyasetçi değil, savaşacak bir komutan idi. Selçuk Bey askerlik vasfını göstermemekte ısrarcı oldu ve anlaşılan yabguyu da kendi siyasetinin uygunluğuna ikna etti. Yabguyu kendi siyasetlerine çeviremeyen hasım cephe ise çareyi Selçuk

Bey'i ortadan kaldırmakta buldu. En iyi çare onun tahtta gözü olduğuna dair bir iftiraydı.[23] Çevrilen dolap tuttu ve Selçuk Bey canını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldı. Bu kaçış için 955 yılı civarı işaretlenir.[24] Kağanın mektubu Selçuk Bey'in düşüşünden en azından kısa bir süre önce yazılmış olmalıdır. Öbür türlü çok daha endişeli bir hava beklerdik ve Endülüs sarayının dahi dışişleri bakanı olan dindaşı Hasday bin Şaprut üzerinden İslam dünyasına "Benim kıymetimi bilin" iletisinden çok "anlayın ve yardımıma gelin" haberini gönderirdi.

Selçuk Bey'in ardından Oğuzların hurra saldırıya geçtiklerini düşünemeyiz. Zaten fütuhat amaçlı saldırı uluslararası ortamla alakalıdır ve biraz beklenmesi gerekir. Sınırdaki tacizlerin sürdüğünü tahmin edebiliriz. Kağan ünvanını kullanan Kiev'in savaş için doğmuş knezi Svyatoslav 964'te doğuya doğru hareketlendiğinde, onunla işbirliği içindeki Oğuzlar da aynı anda Hazar'a yüklendiler.[25] Rus Ana Vakayinamesi'ndeki bir ayrıntıdan bu işbirliğinin haberini alabiliriz. 964'te knez "diğer ülkelere elçiler göndererek şöyle dedi: "Sizlere geleceğim." [26] Burada ilk bakışta bir tehdit havası seziliyor ama öyle değil. En azından tehditçi elçilerin yanında müttefik arayışındaki kimseler de bir yerlere gönderilmiş olmalıdır. Svyatoslav delidoluydu ama akıllı ve gerçekçi bir askerdi. İttifakların önemini biliyordu. Tuna Bulgar'a Bizans ve İdil Bulgar'a Oğuzlar ile birlik içinde saldırmıştı. Daha güçlü olan Hazar'a da herhalde tek başına gitmezdi ve onların azıllı düşmanı olan Oğuzları ihmal etmezdi.

İbn Miskaveyh 965 yılında çok sayıda Türk'ün Hazar devletine saldırdığını, onların da Harezm'den yardım istediğini, Harezmlilerin onlara ancak Müslüman olmaları karşılığında yardım ettiklerini söylemektedir. Bu yardımla birlikte hükümdar hariç Hazarların tamamı Müslüman olur.[27] İşte bu Türkleri Oğuzlar olarak görmek durumundayız. Anlaşılan Oğuzlar 940'lardaki düşük yoğunluklu savaşların aksine bu kez iyi hazırlanmış ve tüm güçleriyle yüklenmişlerdi. Öyleki tarihte

ilk ve son kez Müslümanlar Hazar'ın yardımına koşmuştu: Doğudan Harezmliler ve güneyden Şirvanşahlar. Ancak bunlar geç kalmış ve sonuç getirmeyen yardımlardı ve Ruslarla eşgüdömlü Oğuz saldırısı üç asırdan fazla yaşamış Hazar devletini tarihe gömmüştür. Kuzey kapılarının kendisine tamamen kapandığını ve oralarda ikbalinin kalmadığını gören Selçuk Bey ise artık güney ile meşguldür ve Müslüman olarak bu meşguliyetine meşruiyet de yüklemiştir.

Doç. Dr. OSMAN KARATAY,

Osman Karatay, Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova – İzmir.

karatay.osman@gmail.com

■ KAYNAKLAR

- ◆ Agacanov, S. G., Oğuzlar, E. N. Necef – A. Annaberdiyev, 3. Baskı, İstanbul, 2004.
- ◆ Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, yay. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington, 1967.
- ◆ Dunlop, Douglas M., Hazar Yahudi Tarihi, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.
- ◆ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime. Türklerin Soy Kütüğü, haz. M. Ergin, İstanbul, t.y.
- ◆ Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, 7. basım, İstanbul, 1980.
- ◆ İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, çev. R. Şeşen, İstanbul, 1975.
- ◆ Karatay, Osman, "Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", Karadeniz Araştırmaları, V/18 (2008), s.1-18.
- ◆ Karatay, Osman, "Hazar'ın Musevileşme Tarihi", Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu, 5-8 Nisan 2010, Bilecik.
- ◆ Karatay, Osman , "Hazar'ın Yıkılışında Oğuz Dahli", Mehmet Eröz Kitabı, yay. Mustafa Aksoy, İstanbul, yayın aşamasında.
- ◆ Kokovtsov, P. K., Yevreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke, Leningrad, 1932.
- ◆ Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi -I-, Ankara, 1979.
- ◆ Köymen, M. Altay , Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1989.
- ◆ Mesudî, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. A. Batur,

İstanbul, 2004.

- ♦ Minorsky, V., "The Khazars and The Turks in the Ākām al-Marjān", Bulletin of the School of Oriental Studies, IX/1 (1937), 141-150.
- ♦ Povest' vremennix let po Lavrent'evskoy letopisi, yay. D. S. Lihaçev – B. A. Romanov, Moskva-Leningrad, 1950.
- ♦ Shepard, Jonathan, "The Origins of Rus (c.900-1015)", The Cambridge History of Russia -I-, yay. M. Perrie, Cambridge, 2006.
- ♦ Şeşen, Ramazan İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. baskı, Ankara, 1998.
- ♦ Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 8. Basım, İstanbul, 2003.
- ♦ Yücel, Mualla U., İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, Ankara, 2007.

■ Dipnotlar:

[1] "Soğd kavmini düzene sokayım diye İnci nehrini geçerek Demirkapı'ya kadar ordu sevkettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı düşman olmuş. Kengeres'e doğru gitti." (Ergin, Orhun Abideleri, s.27).

[2] Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s.57. Salur Kazan ile Peçeneklerin mücadeleleri bugün dahi Serahs bölgesinin Salurları arasında anlatılır: Agacanov, Oğuzlar, s.195.

[3] "Peçeneklerin yurdu aslında, Hazarlar ve sözde Oğuzlarla ortak sınıra sahip olarak, İdil (Atıl) nehrinde ve aynı şekilde Yayık (Geïkh) nehrinde idi. Fakat 50 yıl önce sözde Oğuzlar Hazarlarla işbirliği yaptılar ve Peçeneklerle savaşa katıldılar ve onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler." (Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, s.167.

[4] Mes'ûdî, El-Tenbih ve'l-İşrâf'dan: Şeşen, İslam Coğrafyacılara Göre Türkler, s.57.

[5] "Peçeneklerin yurtlarından sürüldüğü zaman, bazıları kendi istekleri ve kişisel kararlarıyla orada geride kaldı ve sözde Oğuzlarla birleşti ve bugün dahi onların arasında yaşarlar ve

kendilerini ayıran ve kökenlerini ve kendi halklarından nasıl olup da koptuklarını ifşa eden ayırdedici işaretler taşırlar: Çünkü onların tunikleri kısadır, dize ulaşır ve elbiselerinin kolu dirsekten kesilmiştir, böylece kendi halklarından ve ırklarından kopmuş olduklarını gösterdiklerini görürsün.”

(Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, s.169.

[6] İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s.41.

[7] Bu hükme birkaç kaynağı telif ettikten sonra vardık. Özetle, Kağan Yusuf’un mektubunda ismi anılmak istenmeyen kağanın hükümdarlığı bu döneme denk geliyor. Bütün kaynaklar sözbirliği içinde 790’lara kadar Musevîlikten bahsetmiyor. Gürcü vakayinamesi 790 civarında çok zalim bir kağandan bahsediyor ki, en iyi komutanını haksız yere işkenceyle öldürtmüştür. 750 yılı civarına kadar tahtta oturan ve Musevîliği benimseyen Kağan Bulan’dan sonra geldiğine göre, çok uzun süre tahtta kalmıştır. Ve nihayet İbn Fazlan’ın naklettiği, tahtta 40 yıl kalan kağan(lar)ın sonunda beyni sulandığı gerekçesiyle öldürülmesi hadisesiyle bu kağanın kaderi uyuşuyor. Bunu bir sempozyum kitabı için hazırladığımız geniş makalede ele aldık: “Hazar’ın Musevîleşme Tarihi”, Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu, 5-8 Nisan 2010, Bilecik.

[8] Bunların tartışması Dunlop’da yapılır: Hazar Yahudi Tarihi, s.110-111, 119-121.

[9] Karatay, “Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge”, s.10-11.

[10] İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s.39-40.

[11] Karatay, “Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge”, s.11.

[12] Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, s.63, 65.

[13] Karatay, “Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge”, s.14.

[14] Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, s.63.

[15] Mesudî, Murûc ez-Zeheb, s.75-76; Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 49.

- [16] Minorsky, "The Khazars and The Turks", s.143.
- [17] Kokovtsov, P. K., Yevreysko-Xazarskaya Perepiska, s.83-84, 102.
- [18] Karatay, "Hazar'ın Yıkılışında Oğuz Dahli".
- [19] Örneğin Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.58-59, Hazar mektuplarını veya K. Porphyrogenitus'un saptamalarını kullanmadığı için, Oğuzların da tıpkı Ruslar gibi Hazarlara bağlı olduğunu söyler. Bu durum ikisi için de gayrimümkün gözüküyor.
- [20] İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s.37.
- [21] Agacanov, Oğuzlar, s.253. Turan, Selçuklular Tarihi, s.65, Yabgu'nun "Müslümanlara veya Hazarlara karşı" bir hareketini düşünür.
- [22] Karatay, "Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge", s.10.
- [23] Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu -I-, s.12-13; Selçuklu Devri, s.24.
- [24] Agacanov, Oğuzlar, s.261.
- [25] Shepard, "The Origins of Rus", s.60; Agacanov, Oğuzlar, s.223.
- [26] Povest', s.244; Yücel, İlk Rus Yıllıkları, s.92-93.
- [27] Dunlop, Hazar Yahudi Tarihi, s.262. Taryhy makalalar